

University of Groningen

Kaders, Canon en context. De Middeleeuwen in het geschiedenisonderwijs
van Steensel, Arie; De Boodt, Minne; Henskens, Koen; van Leeuwen, Daan

Published in:
Madoc : Tijdschrift over de Middeleeuwen

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2020

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
van Steensel, A., De Boodt, M., Henskens, K., & van Leeuwen, D. (2020). Kaders, Canon en context. De Middeleeuwen in het geschiedenisonderwijs. *Madoc : Tijdschrift over de Middeleeuwen*, 34(3), 168-193.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

M
Museum Overijssels
Herbarium

MADOC

Tijdschrift over de Middeleeuwen

M
Minne de Boodt, Arie van Steensel,
Koen Henskens en Daan van LeeuwenMINNE DE BOODT, ARIE VAN STEENSEL,
KOEN HENSKENS EN DAAN VAN LEEUWEN

Kaders, Canon en context

De Middeleeuwen in het geschiedenis- onderwijs

In 2022 zal binnen het centraal examen geschiedenis voor het vwo het onderwerp ‘Steden en burgers in de Lage Landen 1050-1700’ geëxamineerd worden.¹ Dit is een thema waarin bij uitstek de Middeleeuwen aan bod komen. Twee van de drie aan dit onderwerp gekoppelde examenkaders hebben immers betrekking op de hoog- en laatmiddeleeuwse ontwikkeling van stedelijke gemeenschappen. In samenwerking met *Kleio*, het vaktijdschrift voor Nederlandse geschiedenisdocenten, presenteren we daarom een tweedelig commentaar met betrekking tot de Middeleeuwen in het Nederlandse geschiedenisonderwijs.²

In het eerste deel zullen twee specialisten uit het veld, Minne de Boodt en Arie van Steensel, hun licht laten schijnen op de middeleeuwse examenkaders voor 2022. In hoeverre zijn deze kaders in lijn met de meest recente inzichten uit de historiografie? En op welke punten zouden de kaders aangevuld of aangepast moeten worden? In het tweede deel reflecteren Koen Henskens en Daan van Leeuwen, beide lerarenopleider *Geschiedenis*, op de rol van de Middeleeuwen in het hedendaagse Nederlandse geschiedenisonderwijs dat aan dit centraal examen voorafgaat. Waar, wanneer en hoe komen leerlingen de Middeleeuwen tegen in het basis- en middelbaar onderwijs? En welke kansen liggen er voor leraren om deze periode recht te doen?

Deel I

Eerste VWO-examenkader: stedelijke gemeenschappen tussen de elfde en dertiende eeuw

Examenkader 1

Wat maakte de opkomst van een stedelijke burgerij in de Nederlandse gewesten mogelijk (1050-1302)?

Vanaf de elfde eeuw deed zich in Europa een aantal veranderingen voor. De landbouw veranderde, de bevolking groeide, de handel bloeide op en er ontstond weer een monetaire economie van grotere omvang. In het noorden ontwikkelde vooral Vlaanderen zich tot een van de meest verstedelijkte gebieden van Europa. Om hun economische belangen te beschermen kregen, bevochten en kochten stedelingen zelfbestuur in de vorm van stadsrechten. Vanwege hun marktfunctie vertakte het netwerk tussen die steden en het verzorgingsgebied zich steeds fijner. Om zichzelf in stand te houden had de stad een constante toestroom nodig van kapitaalkrachtige of kundige aspirant-poorters.

Startpunt van stedelijke dynamiek in de Nederlandse gewesten was Atrecht. Door de hoge landbouwproductiviteit en de schapenhouderij in de regio veroverde die stad een centrale plaats in de lakennijverheid. Handelaren in deze bisschopsstad vonden aansluiting op een handelsnetwerk dat zich via jaarmarkten in Frankrijk uitstrekte tot de Italiaanse stadstaten. Rijke kooplieden versterkten hun positie door zich te organiseren in koopliedengilden. Ook door leningen te verstrekken aan edellieden kregen ze het stadsbestuur in handen.

Tegen 1300 werd Atrecht als centrum van nijverheid overvleugeld door Vlaamse steden als Brugge, die via de Noordzee aansluiting vonden op de handel met steden van de Hanze, maar ook met gebieden in Spanje en Italië. Patriciërs in Vlaamse steden knoopten banden aan met de adel en maten zich steeds meer een adellijke levensstijl aan. Tussen hen en het gemeen, aangevoerd door ambachtslieden, ontstonden steeds meer spanningen over bestuur en over werkomstandigheden. Met de Guldensporenslag lieten Vlaamse ambachtslieden en boeren in 1302 zien dat ze waren opgewassen tegen patriciërs en feodale heren.

De veranderingen die zich vanaf de elfde eeuw in Europa voordeden, zorgden voor een metamorfose van het geografische, politieke, sociale, economische en culturele landschap van de Lage Landen. Waar voordien het grootste deel van de bevolking op het platteland leefde, woonde rond het midden van de vijftiende eeuw ongeveer een op drie inwoners van de Nederlanden in een stad.

Zoals het kader goed aangeeft, lag de bloeiende economie aan de basis van de stedelijke dynamiek in de Nederlandse gewesten. De hogere productiviteit van de landbouw, het ontstaan van op export gerichte industrieën en de toenemende regionale en interregionale handel maakten de uitzonderlijk sterke stedelijke groei mogelijk. Ook de vele grote en kleine rivieren van de Lage Landen waren van belang. Tot de aan-

AFB. 1 De Lakenmarkt van 's-Hertogenbosch, ca. 1530, 126x67 cm, Den Bosch, Het Noordbrabants Museum. Foto: Het Noordbrabants Museum, Den Bosch.

leg van spoorwegen in de negentiende eeuw was water de goedkoopste manier om voedsel, grondstoffen en afgewerkte producten over een langere afstand te vervoeren. Bijgevolg vormden steden zich op knooppunten van verkeersroutes en waterlopen. Naast de bevoorrading van de steden waren de rivierwegen ook belangrijk voor de toenemende handel. Niet alleen overschotten die in de landbouw werden geproduceerd, maar ook luxeproducten zoals de befaamde 'Vlaamse of Hollandse lakens' werden via het water verscheept. De centrale positie van de lakenindustrie binnen de stedelijke dynamiek van de Nederlanden is afgebeeld op het schilderij 'De Lakenmarkt van 's-Hertogenbosch' (afb. 1). Daar is te zien hoe kooplieden hun lakens aanbieden in een typisch middeleeuws markttafereel.

Mede dankzij de kapitalen die verdiend werden in de (langeafstands)handel ontwikkelde zich in de Nederlandse steden een nieuwe sociale bovenlaag van rijke kooplieden. Zij monopoliseerden aanvankelijk het bestuur van de stad. Recent onderzoek heeft aangetoond dat het onderscheid tussen stedelijke en adellijke elites in de Late Middeleeuwen minder waterdicht was dan historici doorgaans dachten. Beide groepen waren met elkaar verbonden door eenzelfde levensstijl, talrijke interacties en verschillende onderlinge huwelijken. Waar onderzoekers het beginpunt van deze dynamiek vroeger vooral situeerden in Atrecht, kijken ze tegenwoordig ook voorbij de bisschopsstad. De opkomst van de burgerij was een wijdverspreid fenomeen dat je niet in een specifieke stad kan situeren. Tot zover de kadertekst, die focust op economische factoren als verklaring voor de ontwikkeling van de steden. Historisch onderzoek heeft echter aangetoond dat de verstedelijking van de Lage Landen ook afhankelijk was van politieke, sociale en culturele tendensen.³

Eerst en vooral was de politieke context doorslaggevend. Om zich te kunnen ontpoppen als maatschappelijke organisaties moesten de steden hun eigen instellingen ontwikkelen.⁴ Hiervoor was niet alleen de verwerving van stadsrechten belangrijk, maar ook het verkrijgen van uiteenlopende privileges of voorrechten. Om deze te bemachtigen en hun eigen positie te verdedigen, deinsden de steden er niet voor terug om dynastieke problemen en de verzwakte positie van de landsheren actief te gebruiken. Zo maakten de steden in het graafschap Vlaanderen in 1127 gebruik van de moeilijke opvolging van de vermoorde graaf Karel de Goede om hun privileges uit te breiden en schriftelijk te laten erkennen.⁵ Door hun economisch en demografisch potentieel wisten de steden zo een sterke onderhandelingspositie te bemachtigen. Geen enkele vorst in de Lage Landen kon rekenen op de onvoorwaardelijke steun van de steden. Ze moesten hun medewerking afkopen door hen vergaande rechten van zelfbestuur te verlenen.

Kenmerkend voor de politieke geschiedenis van de Lage Landen is dat de machtsbalans, en het initiatief in de ontwikkeling van de steden, altijd kon omslaan in het voordeel van de landsheer. Machtige vorsten zoals de Vlaamse graaf Filips van de Elzas stichtten bijvoorbeeld zelf steden, of stimuleerden hun groei, om minder rendabele gebieden te ontwikkelen.⁶ Maar hoewel sommigen er dus in slaagden om hun invloed op de stedelijke instellingen te doen gelden, was het politieke en economische gewicht van de steden vaak te groot om hun macht echt te breken. Stedelijke zelfstandigheid was in de Nederlanden een verworven recht.

Zoals het kader benadrukt, lag de politieke macht in de eerste groeifase van de steden in handen van enkele elite families van kooplieden en grootgrondbezitters. Zij hadden echter geen monopolie op de ontwikkeling van de steden. In de laatste jaren heeft een nieuwe generatie historici de stuwende rol benadrukt die stedelijke middengroepen van 'onderop' speelden. Deze groepen werden voornamelijk vertegenwoordigd door de ambachten: beroepsverenigingen zoals de wevers, de volders en de beenhouwers. Samen met andere middengroepen speelden zij een sleutelrol in de zich ontwikkelende stedelijke economie. Het schilderij 'De Lakenmarkt van 's-Hertogenbosch' laat zien dat deze economie overigens niet alleen gedragen werd door mannen. Integendeel, onderzoek toonde aan dat ook vrouwen een belangrijke rol speelden als ambachtswrouw, dagarbeidster of verkoopster langs de straten van de stad. Bovendien slaagden sommige vrouwen er ook in om zich te ontpoppen tot echte ondernemers.⁷

Ook op de vorming van stedelijke instellingen drukten de politiek uitgesloten middengroepen hun stempel. Dit deden ze bijvoorbeeld door het indienen van verzoekschriften of het sluiten van steeds wisselende coalities met zowel de stedelijke elite als de landsheer. Reeds gedurende de twaalfde en dertiende eeuw kregen de ambachten het voor elkaar een einde te maken aan de levenslange benoeming van schepenen. Vanaf de dertiende eeuw namen ze daarenboven het machtsmonopolie van de stedelijke elite steeds meer op de korrel. Dergelijke spanningen kwamen in Vlaanderen tot een kookpunt in de jaren 1280, toen in een golf van opstanden de stedelijke inwoners de wandaden van het toenmalige regime aan de kaak stelden. In de loop van de veertiende en vijftiende eeuw verkregen de ambachten in verschillende Nederlandse gewesten uiteindelijk, en zeer geleidelijk, inspraak in het stedelijk bestuur. In tegenstelling tot wat er in de kadertekst staat, bleef de politieke impact van boeren na 1302 wel nog beperkt.⁸

In de laatste jaren hebben historici steeds meer aandacht voor de gelijktijdige ontwikkeling van de stedelijke identiteit als een belangrijk gegeven binnen de opkomst van de burgerij. Naast een economische basis en de ontwikkeling van eigen instellingen ontstond er in deze formatieve periode ook een stedelijk wereldbeeld dat de sociale, juridische en politieke eigenheid van de stad benadrukte. Het idee van de 'commune', een gemeenschap van vrije mannen en vrouwen die binnen hun stad veiligheid en rechtszekerheid wilden om handel en nijverheid te beoefenen, was geboren.⁹

Binnen de gemeenschap van stedelingen circuleerden bovendien verschillende complexe politieke ideeën over wat een goed bestuur inhield. Het ging hier niet om een duidelijk uitgewerkt ideologisch programma, maar om een soort gereedschapskist waarmee stedelingen van verschillende rangen aan de slag konden om hun daden te legitimeren. In zijn relaas over de gebeurtenissen na de moord op graaf Karel de Goede, pent de twaalfde-eeuwse schrijver Galbert van Brugge een toespraak neer die Iwein van Aalst in 1128 zou hebben voorgedragen in Gent. Historici twisten over de vraag of deze redevoering ooit echt is uitgesproken door de Vlaamse opstandelingenleider of eerder een product is van de literaire verbeelding van Galbert van Brugge. Wat de waarheid ook is, door de toespraak op te nemen in zijn betoog legitimeerde Galbert van Brugge de opstand tegen de nieuwe Vlaamse graaf Willem Clito. Dit deed hij door verscheidene ideeën naar voren te schuiven over het beleid van de landsheer dat toch vooral in het belang van zijn onderdanen moest zijn. Politieke ideeën speelden een belangrijke en strategische rol in al de hierboven beschreven veranderingen. En zo is de cirkel rond.

Om in lijn te zijn met de huidige historiografie, zou het kader van het VWO op sociaal, cultureel en politiek vlak nog moeten worden uitgebreid. De opkomst van de steden en de burgerij werd mogelijk gemaakt door de vele dwarsverbanden tussen sociale, politieke, culturele en economische krachten. Het was een complex en dynamisch fenomeen dat niet vanuit één invalshoek, of één enkele sociale groep of sekse kan worden bekeken.

Tweede VWO-examenkader: stedelijke gemeenschappen tussen de veertiende en zestiende eeuw

Examenkader 2

Welke invloed hadden sociaaleconomische en politieke ontwikkelingen op de positie van de stedelijke burgerij in de Nederlandse gewesten (1302-1602)?

Rond 1300 vormden Vlaanderen en Brabant het economische zwaartepunt van de Nederlandse gewesten. Brugge vormde het handelscentrum van een netwerk waarbinnen elke stad door innovatie en schaalvergroting de eigen positie én het netwerk als geheel versterkte. Steden hadden in dat netwerk een eigen positie. Antwerpen had een goede verbinding met het Europese achterland en was toegankelijk voor de nieuwe, grotere zeeschepen. In Brugge combineerden handelaren de principes van de wisselbrief en de bank tot de eerste koopmansbeurs. Het noordelijke Amsterdam werd in de loop van de veertiende eeuw een gespecialiseerde voorhaven voor de graanhandel met het Oostzeegebied.

Behalve van de adel, nam de stedelijke burgerij ook taken van de geestelijkheid over, zoals sociale zorg en onderwijs, en ontwikkelde zij ideeën over het algemeen belang of *bonum commune* van de stedelingen. Met de vestiging van bedelorden en begijnhoven probeerde de geestelijkheid omgekeerd aansluiting te vinden bij een meer individuele geloofsbeleving van stedelingen, de moderne devotie.

In de Late Middeleeuwen kwam de positie van de steden onder druk te staan. Het particularisme van de Brabantse en Vlaamse steden botste met het beleid van de Bourgondische hertogen die in de vijftiende eeuw grip probeerden te krijgen op bestuur en rechtspraak in hun Nederlandse gebieden. Mede doordat zij een centrale rol in de handel met Spaanse en Portugese koloniën in kon nemen, profiteerde Antwerpen hier het meeste van en nam zij de centrale positie van Brugge over.

In de zestiende eeuw zetten de Habsburgse vorsten Karel V en Philips II de centralisatiepolitiek door en breidden deze vanwege de opkomst van lutheranisme en calvinisme uit naar de godsdienst. Zij wilden het protestantisme, dat zich concentreerde in de steden, terugdringen. Na de Beeldenstorm en het harde optreden door Alva brak er onder leiding van Willem van Oranje een opstand uit tegen het Spaanse gezag. Door de opstand, die in de praktijk een oorlog tegen steden was, verloor Antwerpen vanaf 1585 haar stapelmarkt-functie en trokken veel kapitaalkrachtige inwoners naar Holland. De noordelijke gewesten stichtten een republiek. Vanaf de oprichting van de VOC in 1602 ontwikkelde die zich tot een handelsgrootmacht met een wereldwijd handelsnetwerk.

In oude binnensteden zijn vaak nog middeleeuwse sporen terug te vinden. Vanaf de centrale Middeleeuwen transformeerde met name het westelijk deel van de Nederlanden tot een stedenland. In de oudere geschiedschrijving loopt het oordeel over de middeleeuwse steden uiteen: enerzijds worden ze gezien als een stinkende chaos, anderzijds als kraamkamer van de moderne samenleving. In recente, kritische studies werkt vooral het idealiserende beeld door, bijvoorbeeld door stedelijke gemeenschappen te karakteriseren als een sociaal experiment dat het individuele en algemene belang op unieke wijze samenbracht. De veelzijdige rol van steden in de Nederlandse geschiedenis krijgt gelukkig, en terecht ook, aandacht in het onderwijs. De beknopte kadertekst bekijkt hun middeleeuwse oorsprong sterk vanuit het perspectief van het ontstaan de Nederlandse Republiek; voor de verscheidenheid en complexiteit van de vroege stedelijke ontwikkelingen is weinig ruimte.

Ten eerste is het van belang om het verloop van het verstedelijkingsproces in het oog te houden. Steden en stedelijke netwerken vormden zich vanaf de elfde eeuw eerst in de Maasvallei en in Vlaanderen, daarna langs de IJssel en tot slot in Holland en Zeeland.¹⁰ De meeste steden in de Nederlanden ontstonden voor 1300, al woonde toen naar schatting slechts een tiende van de bevolking in de stad. De verstedelijkingsgraad was veranderlijk en vertoonde grote regionale verschillen, maar rond 1600 was bijna 40 procent van de bevolking stedeling. De oudere steden in de zuidelijke regio's waren over het algemeen groter en functioneler geïntegreerd in meer hiërarchische netwerken. In de Nederlandse stadsgeschiedenis van voor de Opstand ligt de nadruk daardoor vaak op de beter onderzochte Vlaamse en Brabantse steden. Het is echter niet zinvol om huidige landsgrenzen aan te houden in het onderzoek, want middeleeuwse steden maakten deel uit van grensoverschrijdende netwerken.

Stedelijke gemeenschappen kenden, ten tweede, een gemêleerde en veranderlijke samenstelling, waartoe ook edelen en geestelijken behoorden. De burgerij, of meer specifiek de 'middengroepen' bestaande uit ambachtslieden, wordt vaak gezien als de drijvende kracht achter stedelijke processen. Lang niet alle mannelijke stedelingen bezaten echter het poorter- of burgerschap (soms nog niet eens de helft en vrouwen waren helemaal uitgesloten), een juridische status met politieke en economische betekenis die werd verkregen door geboorte, koop of schenking.¹¹ Het overige deel van de bevolking bestond uit ingezetenen, die minder rechten genoten, en tijdelijke inwoners zoals migranten of bedelaars. Onder de burgers bestonden grote verschillen in rijkdom, macht en aanzien (afb. 2). Dit was niet minder het geval onder de ambachtslieden, die georganiseerd waren in verenigingen als gilden en broederschappen, maar tegelijkertijd gevestigde politieke machtsstructuren, burgerlijke normen en economische uitsluitingsmechanismen in stand hielden.

De sociale en juridische ongelijkheid kwam onder meer tot uitdrukking in de politieke participatie van burgers. In de dertiende eeuw lag de macht in steden niet bij de gemeenschap van burgers maar bij een kleine elite bestaande uit kooplieden en grondbezitters. Rond 1300 kwamen ambachtslieden in verschillende steden in opstand, omdat zij hun economische belang wilden omzetten in politieke inspraak. In steden als Gent en Utrecht verwierven ze permanente zitting in het stadsbestuur totdat keizer Karel V hieraan een einde maakte in de zestiende eeuw. In de meeste steden bleef de politieke medezeggenschap van burgers beperkt. De macht was er geconcentreerd in de handen van een kleine groep machtige families. Als collectief beschikten

AFB. 2 Middelburgse
armenpenning, 1531.
Foto: Beeldbank Erfgoed
Zeeland.

de ambachtslieden wel over informele politieke middelen, zoals petitie en protesten, waarmee ze het stadsbestuur onder druk konden zetten.

Een ander belangrijk, maar differentieel voordeel van het burgerschap was de toegang tot het gildelidmaatschap. Niet iedere stedeling kon zomaar een beroep naar keuze uitoefenen en het was soms in het belang van de gilden om dat zo te houden. Stedelingen profiteerden niet op gelijke wijze van de stedelijke economie en de economische ongelijkheid en sociale polarisatie namen in de Late Middeleeuwen toe, zowel in perioden van bloei als van neergang. Ondanks de economische, sociale en gezondheidsrisico's trokken steden altijd nieuwkomers aan die bepaalde kansen zagen: van werkgelegenheid tot armenzorg.¹² Overigens is de rol van steden in de commercialisering van de samenleving gerelativeerd in een recent sociaaleconomisch overzichtswerk dat de plattelandseconomie en haar relaties met de stad meer gewicht toekent.¹³ De laatmiddeleeuwse Nederlanden waren nog overwegend een agrarische samenleving. Een stedelijk perspectief verliest snel uit het oog dat steden afhankelijk waren van hun achterland, waarover ze fiscale, juridische en economische controle probeerden te verkrijgen.

De wisselvalligheden van het stedelijke bestaan noodzaakten stedelingen tot de vorming van nieuwe gemeenschappen, waarin de dynamiek van het stedelijk leven – mobiliteit, geletterdheid en leescultuur, uitwisseling van kennis en ideeën – een belangrijke rol speelde. Dit is bijvoorbeeld terug te zien in de verspreiding van de moderne devotie, een religieuze beweging die zich vanuit de IJsselsteden verspreidde vanaf de late veertiende eeuw. Het gepropageerde armoede-ideaal en een persoonlijke geloofsbeweging sprak in het bijzonder vrouwen in de stad aan en stimuleerde het leesonderwijs. Spanningen tussen autoriteiten, groepen en individuen waren

een gegeven in de Late Middeleeuwen. De verdeeldheid van de stedelijke gemeenschap werd verzacht door het uitdragen van ideeën over de gemeenschap als lichaam van Christus en over het gemeenschappelijk belang.¹⁴ Stedelijke identiteitsvorming hield nauw verband met culturele en religieuze ontwikkelingen, die vaak gedragen werden door de middengroepen. Gilden en rederijderskamers droegen bijvoorbeeld bij aan religieuze processies en burgerlijke festiviteiten die het belang van harmonie, naastenliefde en waardevolle arbeid articuleerden, maar tegelijkertijd de bestaande sociale hiërarchie bevestigden.

In de afgelopen jaren is vooral onderzoek gedaan vanuit het intern stedelijke perspectief, met bijzondere aandacht voor onderwerpen als gemeenschapsvorming en conflict, de beheersing van de stedelijke ruimte, en de groeiende verantwoordelijkheid van het bestuur voor het leveren van publieke diensten en het beheer van de stedelijke leefomgeving. Vanuit een bovenstedelijk perspectief, tot slot, zijn met name de economische verschuivingen tussen en binnen stedelijke netwerken in de Nederlanden onderzocht. Daarbij richt het debat zich op de vraag hoe deze dynamiek voortkwam uit een samenhang tussen externe factoren, zoals marktontwikkelingen, regionale ligging of technologische ontwikkelingen, en het economisch beleid van steden op een competitief speelveld. Vanuit een politieke invalshoek is het idee losgelaten dat het vorstelijke en het stedelijke belang fundamenteel tegengesteld aan elkaar waren.¹⁵ Ondanks de vele politieke conflicten, was er vanaf het ontstaan van vorstendommen en steden sprake van wederzijdse afhankelijkheid. In die zin was het ontstaan van de Republiek in de noordelijke Nederlanden niet een logische uitkomst van een gespannen verhouding.

Steden in de laatmiddeleeuwse Nederlanden waren als systemen onderdeel van grotere netwerken, zoals de kadertekst verduidelijkt. Vanuit de recente geschiedschrijving kunnen beide dimensies van het stochastische verstedelijkingsproces inhoudelijke invulling krijgen door ook aandacht te geven aan de politieke, sociaal-economische en ecologische spanningen die het samenleven in de stad met zich meebracht en waarvoor overheden, burgers en stedelingen oplossingen zochten.

ARIE VAN STEENSEL

Deel II

Vensters op de Middeleeuwen: reflectie op het moderne middeleeuwenonderwijs

Voordat leerlingen zich aan bovengenoemde examenkaders wagen, hebben zij al een jarenlange schoolcarrière achter de rug, waarin zij op verschillende manieren met het verleden in aanraking zijn gekomen. In het huidige Nederlandse geschiedenisonderwijs speelt het middeleeuwse millennium echter een bijrol. Door een combinatie van centrale curriculumkeuzes, specifieke onderwijsmethodes en tijdgebrek bij leraren, vallen de Middeleeuwen vaak tussen wal en schip en krijgt de gemiddelde Nederlandse leerling deze periode maar mondjesmaat mee. Toch biedt het huidige curriculum ook juist veel kansen om de kennis en waardering van de Middeleeuwen onder leerlingen te vergroten. Het is tijd om die kansen te grijpen.

De Middeleeuwen in het geschiedeniscurriculum

De basis van het curriculum voor geschiedenisonderwijs ligt bij het werk van twee curriculumcommissies. In 2003 publiceerde Commissie De Rooy de nationale kerndoelen voor het geschiedenisonderwijs. Om deze kerndoelen handen en voeten te geven werden er tien tijdvakken en 49 kenmerkende aspecten uitgewerkt. Zo konden leerlingen meer grip op vijfduizend jaar geschiedenis krijgen.¹⁶ Twee van deze tijdvakken omvatten de Middeleeuwen: de Tijd van Monniken en Ridders (500-1000) en de Tijd van Steden en Staten (1000-1500). Samen bevatten deze twee tijdvakken negen van de 49 kenmerkende aspecten, waaronder het leenstelsel in het eerste en de investituurstrijd in het tweede tijdvak.¹⁷

Venster 1

De kenmerkende aspecten uit Commissie de Rooy

Tijd van Monniken en Ridders (500-1000 na Christus)

- de verspreiding van het christendom in geheel Europa (basisonderwijs)
- de vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid (basisonderwijs)
- het ontstaan en de verspreiding van de islam (onderbouw middelbaar onderwijs)
- het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur (onderbouw middelbaar onderwijs)

Tijd van Steden en Staten (1000-1500 na Christus)

- de opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving (basisonderwijs)
- de opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden (basisonderwijs)
- het conflict in de christelijke wereld over de vraag of de wereldlijke dan wel de geestelijke macht het primaat behoorde te hebben (onderbouw middelbaar onderwijs)
- het begin van staatsvorming en centralisatie (onderbouw middelbaar onderwijs)
- de expansie van de christelijke wereld naar buiten toe, onder andere in de vorm van de kruistochten (bovenbouw middelbaar onderwijs)

In 2006 kwam er naar aanleiding van een politieke discussie over het gebrek aan kennis van de Nederlandse geschiedenis een aanvulling op dit curriculum in de vorm van vijftig canonvensters. Hiertoe werd de Commissie Van Oostrom in het leven geroepen, met als missie de ‘gedeelde kennis over geschiedenis, cultuur en samenleving’ te vergroten met concrete voorbeelden (‘vensters’) uit de vaderlandse geschiedenis. Deze vormden samen de zogeheten ‘Canon van Nederland’. In 2020 werd de canon door de Commissie Kennedy herzien.¹⁸

Venster 2

De middeleeuwse Canonvensters uit de Commissie Van Oostrom (met herijking o.l.v. Kennedy)

- Willibrord
- Karel de Grote
- Hebban olla vogala
- De Hanze
- Jeroen Bosch
- Maria van Bourgondië

In de herijking van de Canon in 2020 is Floris V weggefallen, is Jeroen Bosch toegevoegd en is Karel V vervangen door Maria van Bourgondië.

Qua didactisch uitgangspunt stonden deze commissies lijnrecht tegenover elkaar. De Tien Tijdvakken omvatten zogenaamde oriëntatiekennis die vooral bedoeld is om leerlingen historisch redeneren aan te leren, terwijl de Canon juist als doel heeft om concrete voorbeelden uit de tijdvakken te introduceren.¹⁹ Na wat typisch Nederlands ‘gepolder’ zijn de tijdvakken en de historische Canon uiteindelijk over elkaar heen geschoven en leven ze naast elkaar in ons onderwijs. Dat deze curriculumkeuzes en verwevenheid van systemen soms wat arbitrair en kunstmatig zijn, is te zien in het geval van het Canonvenster over de Oudnederlandse zin ‘Hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hic anda thu’, dat verder geen enkele inbedding heeft in de kenmerkende aspecten uit de tien tijdvakken.

Geschiedenis en de Middeleeuwen in het basisonderwijs

De uitkomsten van de commissies zijn ingebed in het hele curriculum van primair en secundair onderwijs. Het schoolvak geschiedenis begint impliciet al vanaf de kleuterklas. In eerste instantie gaat de aandacht vooral naar het onderscheiden van het heden en het verleden. In groep 3 (6 jaar) kan er voor het eerst expliciet kennis gemaakt worden met een tijdvak zoals de Middeleeuwen. Het geschiedenisonderwijs in de onderbouw (4 tot 7 jaar) is vooral gericht op een algemene kennismaking met het verleden om daaruit een brede interesse te ontwikkelen. Dit vertaalt zich in een benadering waarin het aanbieden van beelden en het vertellen van verhalen centraal staan. Didactisch past dit goed bij de levensfase van het jonge kind, waarin een alternatief verleden (denk aan sprookjes) en het werkelijke verleden door elkaar heen lopen. In de praktijk betekent dit vooral dat de Middeleeuwen als een soort rommelkist

AFB. 3 J.H. Isings, Een stad in de Middeleeuwen (detail). Uit: Jan Blokker, Jan Blokker jr. en Bas Blokker, *Het vooroudergevoel. De vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam & Antwerpen 2005) 64.

worden gebruikt waar voor elk wat wils in zit, en het millennium versimpeld wordt tot een tijd waarin ridders en jonkvrouwen leefden.

Vanaf groep 5 komt er meer aandacht voor het historisch bewustzijn van de leerling en worden de Tien Tijdvakken, een deel van de kenmerkende aspecten en de Canonvensters van stal gehaald. Net als in de onderbouw staat tijdsbesef daarbij centraal. Binnen de geschiedenislessen in de midden- en bovenbouw (8 tot 12 jaar) worden de tijdvakken van De Rooy chronologisch of thematisch doorlopen. Op de meeste basisscholen komen ze allemaal twee keer aan bod in die laatste vier schooljaren. De twee tijdvakken die de Middeleeuwen omvatten komen hier dus ook twee keer voorbij. Daar moet echter wel bij opgemerkt worden dat de meeste leerkrachten de inhoud door het overvolle curriculum haastig moeten behandelen. Ondanks een officieel aandeel van 20% van het curriculum, worden de Middeleeuwen in vergelijking met moderne tijdvakken in de praktijk dus veelal onderbelicht.

De kennismaking met deze historische periode blijft op de meeste basisscholen vrij oppervlakkig. De gebruikte schoolmethodes nemen vaak de titels van de tijdvakken als uitgangspunt om daar vervolgens wat extra kennis uit de kenmerkende aspecten en Canon aan te koppelen om de betreffende paragraaf te vullen. Dit resulteert bijvoorbeeld in een paragraaf over monniken en kloosters, waarin kerstening en Wilibrord (canonvenster) kort de revue passeren. Daarnaast is er dan nog een paragraaf over ridders en kastelen, en voor de tweede helft van de Middeleeuwen een over de

opkomst van handel en steden en een over de Late Middeleeuwen met vooral pest en oorlogen (afb. 3). Omdat de middeleeuwse onderwerpen zo snel behandeld worden, is de kennis van deze periode aan het einde van de basisschool erg summier en gaat deze vaak niet verder dan een magere invulling van de titels van de twee tijdvakken. Vaak wordt leerlingen gevraagd een presentatie of poster te maken met centrale vragen als: ‘Hoe was het leven in een klooster?’, ‘Hoe was dat in een kasteel?’, ‘En in een middeleeuwse stad?’. Hiermee wordt aansluiting gezocht bij de eigen beleving van de leerlingen. De persoonlijke interesse van de basisschool docent voor geschiedenis en specifiek voor de Middeleeuwen is in dit alles heel bepalend. Op het moment dat de Middeleeuwen voor het eerst worden geïntroduceerd op de middelbare school zijn er dan ook grote verschillen in het historisch referentiekader van de Middeleeuwen tussen leerlingen die van verschillende basisscholen komen.

De Middeleeuwen in het voortgezet onderwijs

In het middelbaar onderwijs worden alle tien tijdvakken van De Rooy behandeld in de eerste twee (vmbo) of drie (havo/vwo) jaar. Daarna verdwijnt de periode grotendeels uit beeld. In de bovenbouw van het vmbo is geen plaats voor de Middeleeuwen. De inhoud van geschiedenis als examenvak beperkt zich daar tot moderne geschiedenis en staatsinrichting. Op de havo kiest ca. 58 % van de leerlingen een profiel waarin ze geschiedenis als examenvak hebben. Hier komen de Middeleeuwen ook nauwelijks voorbij, omdat in 2018 is vastgesteld dat de eerste vier tijdvakken van De Rooy niet meer in het centraal eindexamen worden getoetst. Op het vwo kiest slechts 39% een profiel met geschiedenis als examenvak.²⁰ Deze leerlingen moeten wel alle tien tijdvakken voor het centraal examen kennen, waardoor de Middeleeuwen iets meer aandacht krijgen.

Als we kijken naar de inhoud van de middeleeuwse geschiedenis die alle leerlingen in het voortgezet onderwijs krijgen, beperkt zich dat tot de eerdergenoemde negen kenmerkende aspecten. Deze thema's geven handvatten voor het bespreken van relevante historische ontwikkelingen, maar de thema's zelf zijn niet genoeg. Voor een goed begrip moeten ze immers in een kader geplaatst worden. Daar heeft de docent in de praktijk echter nauwelijks ruimte voor binnen het curriculum. Zo moet hij of zij de kerstening uitleggen zonder dat de volksverhuizingen in het programma staan. In elk schoolboek staat dat missionarissen monniken zijn en in kloosters wonen, maar nergens wordt uitgelegd waar de kloosters vandaan komen (afb. 4). Ze waren er gewoon. Dit geldt ook voor het hofstelsel en leenstelsel, die nauwelijks gekoppeld worden aan het wegvallen van het Romeinse Rijk. Het systeem was er gewoon; zo deed men het in de Middeleeuwen. Hoewel het bij het hofstelsel maar de vraag is of dit systeem representatief was voor de landbouw in onze streken, is er geen tijd om alternatieve systemen te belichten.

Het middeleeuwenonderwijs op de middelbare school kent daarmee een aantal problemen. De Middeleeuwen worden gepresenteerd als een periode die – op de opkomst van steden na – nauwelijks of geen verandering heeft gekend. In de meeste schoolboeken wordt vooral beschreven welke kenmerkende aspecten er zijn, maar nauwelijks hoe deze ontwikkeld zijn of wat de effecten ervan waren. De behandeling van de betekenis en erfenis van de Middeleeuwen laat hierbij veelal te wensen over. Het ontstaan van democratische bewegingen in de steden, een begin van een scheiding tussen kerk en staat en de oorsprong van bijna alle moderne landsgren-

AFB. 4 J.H. Isings, *In een middeleeuwsch klooster* (detail). Uit: Blokker, Blokker en Blokker (zie afb. 3) 66.

zen in Europa blijven onbenoemd. Het jaar 1500, wanneer volgens De Rooy de Tijd van Ontdekkers en Hervormers begint, wordt gezien als scharniermoment en het wordt onbenoemd gelaten dat vele ontdekkingen en hervormingen al in de Middeleeuwen begonnen zijn. De uitvinding van het kompas, de opkomst van de universiteiten, en hervormers die al vanaf de twaalfde eeuw kritiek hadden op de macht en dogma's van de katholieke kerk, lijken geen aandacht te krijgen. Zij worden in ieder geval niet 'middeleeuws' genoemd. Als ze wel genoemd worden, dan zijn ze 'hun tijd vooruit'.

Ook is het jammer dat kunst, cultuur en filosofie weinig aandacht krijgen. De Commissie de Rooy, die de kenmerkende aspecten van de tijdvakken heeft vastgesteld, heeft een hele duidelijke politiek-institutionele en sociaaleconomische inslag gehad. De culturele en mentaliteitshistorische kanten zijn bijna in hun geheel wegelaten. De middeleeuwse geloofsbeleving en de kunstuitingen die hieruit voortkomen worden niet benoemd. De kerk komt alleen voorbij als een politieke entiteit: zelfs bij de kerstening en de investituurstrijd ligt de nadruk puur op het politieke aspect. Hierdoor blijven de Middeleeuwen in de meeste schoolboeken een donkere periode.

Een laatste, vooral didactisch probleem is dat alle kenmerkende aspecten uit de tijdvakken abstract geformuleerd zijn. Deze abstracte formuleringen worden de leerlingen al vanaf hun twaalfde in de brugklas aangeboden. Het is voor leerlingen dan nog heel moeilijk om een fenomeen als investituurstrijd te begrijpen of in meer algemene termen een strijd en scheiding tussen kerk en staat te doorgronden. Hoewel ze pas net het concept 'macht' hebben leren kennen, wordt er direct van ze verwacht dat ze de Bourgondische eenwording en centralisatie begrijpen.

Kansen in het middeleeuwenonderwijs

Toch is niet alles een herfsttij in het geschiedenisonderwijs. Juist de combinatie van Canon en kenmerkende aspecten biedt perspectief. De Canonvensters hebben een meer cultureel of mentaliteitshistorische insteek en kunnen in dit geval zowel een aanvulling op als een concretisering van de kenmerkende aspecten vormen. Zo zijn Willibrord en Karel de Grote verpersoonlijkingen van de voor leerlingen abstracte begrippen 'kerstening' en 'leenstelsel', en kunnen de Hanze en Jeroen Bosch mooi fungeren om de opkomst van de steden concreet zichtbaar te maken.

Iedereen heeft natuurlijk zijn stokpaardjes en wil zijn of haar onderwerpen terugzien in het curriculum, maar we moeten ons ook de vraag blijven stellen wat voor leerlingen het meest betekenisvol is. Hierover verschillende de meningen enorm in onderwijsland. De leden van de commissies hadden duidelijk hun voorkeuren, maar ook de methodemakers en docenten zelf hebben die. Dat er soms onderwerpen tussen zitten die niet voor iedereen even relevant ogen, is onvermijdelijk. Toch lijken er nog gemiste kansen te liggen in de huidige praktijk van het onderwijs. Door het combineren van de kenmerkende aspecten en de Canonvensters moet het mogelijk zijn om de Middeleeuwen – en met name ook de creatieve en dynamische kanten van deze periode – aan de leerlingen over te brengen, hoe kort en beperkt de tijd van docenten ook is.

Een voorwaarde om dit te bereiken is wel dat geschiedenisdocenten de mogelijkheid krijgen zich echt beter in de Middeleeuwen te verdiepen en, door de twee los van elkaar bedachte parallelle curricula met elkaar te verweven, het tijdvak serieus te nemen. Het is belangrijk niet te vervallen in het eeuwig hervertellen van anekdotes die al lang ontkracht zijn, zoals de mythe dat men in de Middeleeuwen dacht dat de aarde plat was, dat iedereen overal en continu bier in plaats van water dronk, of dat Vikingen hoorns op hun helm hadden en uit schedels van hun overwonnen vijanden dronken. Het is tijd dat de middeleeuwse mens iets meer waardering krijgt en de Middeleeuwen hun reputatie van donkere marge van de geschiedenis kwijtraken.

NOTEN

- 1 College voor Toetsen en Examens, *Geschiedenis VWO. Syllabus centraal examen 2022, nader vastgesteld* (Utrecht 2019).
- 2 Zie ook Kleio 49.5 (2020) voor het gekoppelde Kleio-artikel met daarin een verdere uitwerking van de praktijk van het onderwijzen van de examenkaders.
- 3 Anne-Laure van Bruaene, Bruno Blondé e.a., 'Verstedelijking en stadshistoriografie', in: Anne-Laure van Bruaene, Bruno Blondé e.a. (red.), *Gouden eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600* (Gent 2016) 7-29.
- 4 Marc Boone en Jelle Haemers, 'Bien commun: bestuur, disciplineren en politieke cultuur', in: Anne-Laure van Bruaene, Bruno Blondé e.a. (zie noot 3) 121-164.
- 5 Wim Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland, 1100-1560* (Amsterdam 2010).
- 6 Johannes Cornelis Hendrik Blom en Emiel Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Amsterdam 2014).
- 7 Jelle Haemers, Andrea Baryn e.a. (red.), *Wijvenwereld. Vrouwen in de middeleeuwse stad* (Antwerpen 2019).
- 8 Wim Blockmans, *Medezeggenschap. Politieke participatie in Europa vóór 1800* (Amsterdam 2020).
- 9 Bruno Blondé, Frederik Buylaert e.a., 'Samenleving in de stad: sociale relaties tussen ideaal en realiteit', in: Anne-Laure van Bruaene, Bruno Blondé e.a. (zie noot 3) 77-120.
- 10 Zie voor een cartografisch perspectief: Reinout Rutte en Bram Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer: 226 stadsplattegronden uit 1545-1575. Schakels tussen verleden en heden* (Bussum 2018). Voor Nederland is De kaart van verstedelijking, gemaakt door de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, van waarde: landschapinnederland.nl/verstedelijking (geraadpleegd op 15 april 2020).
- 11 Maarten Prak, *Stadsburgers. Stedelijk burgerschap vóór de Franse Revolutie* (Amsterdam 2019).
- 12 Leo Lucassen en Wim Willems (red.), *Waarom mensen in de stad willen wonen, 1200-2010* (Amsterdam 2009).
- 13 Bas J.P. van Bavel, *Manors and markets. Economy and society in the Low Countries, 500-1600* (Oxford 2010).
- 14 Adriana H. Boele, *Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650* (Hilversum 2013).
- 15 Robert Stein, *De hertog en zijn staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380-1480* (Hilversum 2014).
- 16 Arie Wilschut, *Beelden van Tijd. De rol van historisch tijdsbewustzijn bij het leren van geschiedenis* (Assen 2011); Piet De Rooy, *Verleden, Heden en Toekomst. Advies van de Commissie historische en maatschappelijke vorming* (Enschede 2001).
- 17 <http://www.vanderkaap.org/histoforum/kenmerkendeaspecten.html>.
- 18 <https://www.canonvannederland.nl>.
- 19 <https://wetten.overheid.nl/BWBR0018704/2005-09-02>.
- 20 <https://www.vhto.nl/cijfers-onderzoek/cijfers/cijfers-havovwo>.

Hartmann von Aue, *Íwein, de Ridder met de Leeuw*. Een middeleeuwse Arthurroman, vertaald en ingeleid door Wieke Schultink-Dolk (MSB 175). 178 blz., paperback, ISBN 9789087048587, €19,-

Ridder Íwein en koningin Laudine zijn mensen van vlees en bloed, met hun feilen en deugden. De vertaling laat het verhaal tot zijn recht komen, alsof het verteld wordt.

Lisa Demets, *Onvoltooid verleden*. De handschriften van de 'Excellente Cronike van Vlaenderen' in de laatmiddeleeuwse Vlaamse steden (1440-1500) (MSB 172). 280 blz., genaaid gebrocheerd, ISBN 9789087048334, €29,-

Van deze kroniek zijn 19 varianten bekend, alle herschreven met verschillende visies op het Vlaamse verleden. Duidelijker kan de band tussen politiek en geschiedschrijving niet zijn!

Edwin Orsel, *De ordinaire kap*. Een bouwhistorische studie naar kapconstructies op Leidse huizen tussen 1300 en 1800. 314+444 blz. in 2 delen, paperback, ISBN 9789087048914, €69,-

Vele historische gebouwen hebben hun authentieke houten kapconstructies behouden: stuk voor stuk fysieke getuigen en prachtige staaltjes van het vakmanschap en ambacht van de timmerman.

UITGEVERIJ VERLOREN

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

tel. 035-6859856, bestel@verloren.nl

Verzending binnen Nederland is gratis vanaf €10,-